

INSTITUTIONEN FÖR
SPRÅK OCH LITTERATURER

DEN SKAPADE MÄNNISKAN – ETT ÅTERKOMMANDE BIBELSAMMANHANG HOS FJODOR DOSTOJEVSKIJ

Henrik Flemberg

Uppsats/Examensarbete:	15 hp
Program och/eller kurs:	RY 2106
Nivå:	Högre nivå
Termin/år:	Vt 2016
Handledare:	Svetlana Polsky
Examinator:	Antoaneta Granberg
Rapport nr:	xx (ifylles ej av studenten/studenterna)

Abstract

Uppsats/Examensarbete: 15 hp
Program och/eller kurs: RY2106
Nivå: Högre nivå
Termin/år: Vt 2016
Handledare: Svetlana Polsky
Examinator: Jessica Carlzohn
Rapport nr: xx (ifylles ej av studenten/studenterna)
Nyckelord: Dostojevskij, Bibeln, Människans skapelse, Intertextualitet.

Syfte: Att undersöka de texter där Fjodor Dostojevskij refererar till Bibelns ord om människan skapad av Gud, för att se vad denna bibelreferens säger där.

Teori: G Genettes teori om intertextualitet. Studien använder tre definierade innebörder i ”människans skapelse”.

Metod: Min metod är närläsning av författarens texter.

Resultat:

- 1/ Dostojevskij använder flera olika ryska ord för ”skapa”, ”skapelse”, osv.
- 2/ I 15 av 22 undersökta citat står ”skapelse” i sin andra innebörd (en nu-aspekt).
- 3/ De flesta av Dostojevskijs bibelreferenser om människans skapelse är till 1. Mos 1:26-27, men även till Jobs bok kapitel 3 och Psalm 8 i Psaltaren.
- 4/ De flesta av de undersökta bibelreferenserna om skapelsen betonar Bibelns kognitiva sida.
- 5/ Samtida naturvetenskapliga teorier om människans uppkomst aktualiseras ofta kritiskt i Dostojevskijs texter. Vanlig är frågan vad vetenskapens resultat får för följder för människans liv.
- 6/ När Guds skapelse av människan görs till en hierarkisk ordning med tidlösa normer, blir den i texterna ofta något för *andra* att förhålla sig till, utan att talaren inkluderas.
- 7/ Medan skapelsetron inte är framträdande i rysk-ortodoxa kyrkans teologi och fromhet, relateras den av Dostojevskij till olika, konkreta livssituationer.

Förord

Människan skapad av Gud är i Dostoevskijs texter ett överraskande stort ämne, med många referenser till Bibeln. Många har studerat författarens förhållande till den kristna traditionen, men studier av människans skapelse i hans texter saknas så vitt jag vet.

Ett hjärtligt tack till min handledare Svetlana Polsky, Göteborgs Universitet, som i goda, konstruktiva och tålmodiga samtal har givit förutsättningarna för uppsatsen och ämnet.

Tack också till Taissia Goriounova och Antoaneta Granberg och Carl Engwall, Göteborgs Universitet, och till personalen vid Göteborgs Universitetsbibliotek och vid Dals-Eds folkbibliotek. Tack till Elena Hellberg-Hirn och Anna-Lisa Sander, Göteborg, Maria Reschke och Klas Flemberg, Dals-Ed, och Sergej Kibal'nik, S:t Petersburg. Och mest av allt till Dig, Sara.

Henrik Flemberg

Innehållsförteckning

1 INLEDNING	3
1.1 Syfte, frågeställning	3
1.2 Metod och material. Avgränsningar	4
1.3 Tidigare forskning	4
1.4 Uppsatsens disposition	5
2 MÄNNISKAN SKAPAD AV GUD	6
2.1 Människans skapelse i Bibeln	6
2.2 Människans skapelse i Bibeln - tre innebörder	6
2.3 Hamburg, Poole och Bodin om skapelsens roll	7
3 BAKGRUND TILL MÄNNISKANS SKAPELSE I DOSTOEVSKIJS VERK	8
3.1 Den ifrågasatta människan	8
3.2 Samtida debatt om skapelsen	8
4 BIBELN CITERAD I DOSTOEVSKIJS SKÖNLITTERÄRA TEXT	9
4.1 Teoridiskussion: olikartade texter, olika tolkare	9
4.1.1 Olikartade texter	9
4.1.2 Olika tolkare	9
4.1.3 Genettes teori	9
4.2 Tre slags bibelreferenser	10
4.2.1 Att betona Bibelns estetiska sida	10
4.2.2 Att betona Bibelns kognitiva sida	11
4.2.3 Att sammanfatta från Bibeln	11
5 MÄNNISKAN SKAPAD AV GUD – ETT ÅTERKOMMANDE BIBELSAMMANHANG I DOSTOEVSKIJS TEXTER	12
5.1 Sekundära ställen om människans skapelse	12
5.2 Ifrågasättanden av människans skapelse	13
5.3 Övriga texter om människans skapelse	17
6 DISKUSSION, RESULTAT	26
6.1 Sammanfattning av citaten	26
6.1.1 Olika ryska ord för ”skapa”, ”skapelse”	26
6.1.2 Skapelsens innebörder 1–3, och bibelreferenser A–C	26
6.2 Hur fungerar Dostoevskijs referenser till Bibelns ord om människans skapelse?	26
6.2.1 Vilka bibelord anspelar Dostoevskijs skapelsereferenser på?	26
6.2.2 Tre särskilda teman	27
6.2.2.1 Tro–vetande-frågan: hur har människan och livet uppstått?	27
6.2.2.2 Guds skapelse av människan hindrar inte mänskligt förtryck	27
6.2.2.3 Skapelsen och hemlösheten	28

1 INLEDNING

Fjodor Michajlovitj Dostojevskij, i fortsättningen Fëdor Michajlovič Dostoevskij, är en stor och mycket undersökt författare. Det är sällan nytt primärmaterial kommer fram. Men redan kända texter av honom kan innehålla sådant som inte tidigare har observerats. Jag har gått igenom hans produktion med en fråga som inte tycks ha ställts tidigare.

1.1 Syfte, frågeställning

Varje läsare av Dostoevskijs verk¹ känner till hans många citat – ur tidningspress, skönlitteratur, recensioner, samtida vetenskap – och Bibeln. Dostoevskij refererar till Bibeln i sina verk,² från *Бедные люди* (1846) till *Братья Карамазовы* (1879-80). Citat från Bibeln kan gälla allt från Jesu liknelser, gestalter ur Gamla Testamentet, eller Jesus som frestas av Djävulen. Jag skall studera bibelcitats om en mindre konkret sida av kristen tro, utan så stort praktiskt genomslag. Sådana bibelcitats kan lättare förbises än andra.

Jag vill undersöka de texter av Fëdor Dostoevskij där han refererar till Bibelns ord om människan skapad av Gud, för att se vad denna bibelreferens säger där. Syftet kan uttryckas i tre forskningsfrågor:

1. I vilka texter refererar han till bibelord om människan skapad av Gud?
2. Vilken är situationen, den närmaste kontexten, i Dostoevskijtexter med denna bibelreferens?
3. Vad säger bibelreferensen i dessa texters situationer?

Mina motiveringar att välja temat om den skapade människan är tre:

- a. 1. Mos³ om skapelsen, särskilt 1:26–27, är närvarande i Dostoevskijs verk 1846–1880.
- b. Människans skapelse var aktuell i debatten i Dostoevskijs samtid (se 3.2).
- c. Flera Dostoevskij-studier gäller kristna och bibliska teman i hans texter, men oftast andra delar av kristen tro än människan skapad av Gud.

”Skapelse” ser jag som ett vidare begrepp än ”människans skapelse”. Dessa begrepp definieras i kap 2.2 om skapelsens tre innebörder.

¹ Författaren citeras från Dostoevskij 1972 ff. (*JICC*), band och sida (t ex 15:26). Romerska siffror, t ex III:5:V avser verkets del III, kapitel 5, avsnitt V. Ett verks tryckår anges första gången. Översättningarna är mina.

² Jakubovič 2005 studerar författarens bibelanvändning, men mer författar- än textcentrerat. Enligt *Библия* i 30:II:157–160 refererar Dostoevskijs verk till alla Bibelns 66 böcker utom två.

³ Första Mosebok förkortas i det följande 1. Mos.

1.2 Metod och material. Avgränsningar

Min metod är närläsning (*close reading*) av författarens texter, alltså läsning som främst är textcentrerad. Men intertextualiteten gör det omöjligt att avstå från textextern information eller bevisföring. Den andra delfrågan ovan om situationen i hans texter, är till för att den litterära analysen av hans texter inte ska försummas. Dostoevskij är inte en skrivande teolog, utan en skönlitterär författare öppen för kristet-teologiska frågor. Utan andra frågans analys görs han oriktigt till en bibelutläggare, och man kan inte argumentera för studiens resultat.

En första idé till materialet fick jag i band 30:II i *Достоевский: Полное собрание сочинений в тридцати томах*,⁴ i registret, som dock är ofullständigt. Zacharovs Dostoevskijutgåva⁵ saknar ett register över samtliga bibelreferenser och jag utgår därför inte från den. Materialet⁶ skall täcka en längre tid i författarskapet, och vara publicerade verk. Att främst ha författarens skisser som material ger lätt studien en oriktig författarcentrering. Jag skall dela in materialets ställen om skapelsen i tre grupper, men utelämna kortfattade antydningar, liksom sekundära ställen (se 5.1) om skapelsen. Mina forskningsfrågor gäller inte heller hur författaren skapar sina egna litterära gestalter.

1.3 Tidigare forskning

Dostoevskij ges en positiv relation till den kristna rysk-ortodoxa traditionen i Joseph Franks biografi, som ofta har en författarcentrerad infallsvinkel, vilket även gäller *Dostoevsky and the Christian Tradition*.⁷ *Евангельский текст в русской литературе...* betonar sovjettidens okänslighet för rysk litteraturs religiösa dimensioner.⁸ Konrad Onasch' *Der verschwiegene Christus...* är oklar i sin argumentation.⁹ Denna litteratur ger inte skapelsen någon större plats. Louis Allain berör i *Достоевский и Бог* skapelsen i 1. Mos, men på ett brett, oprecist sätt. Ol'ga Meerson nämner människans skapelse, men inte mer.¹⁰ Karen Stepanjan gör författaren

⁴ Se ПСС 30:II:123–389 i *Достоевский* 1972 ff.

⁵ *Достоевский: Полное собрание сочинений: Канонические тексты*, Petrozavodsk 1995 ff.

⁶ I materialet ingår tidskrifterna *Время* (1861–63), *Эпоха* (1864–65), *Гражданин* (1873–74), *Дневник писателя* (1876–77, 1880–81), där Dostoevskij aktivt medarbetade.

⁷ Se Frank 1979, 42 ff., som 182 ff godtar Dostoevskijs sena positiva omdömen om sin religiositet, men kritiserar hans omdömen om sin politiska ståndpunkt, ur samma källa *Дневник писателя*. Se *Dostoevsky and the Christian...*, t ex 1 ff och 41.

⁸ Se *Евангельский текст...*, 5, 8. Dostoevskij nämns 9, 10, 179, 252.

⁹ Onasch /1976/, 14 f anser ortodoxin i författarens ungdom fördunklad av andra ideal, men analyserar ändå hans verk med drag ur rysk-ortodox helgon- och gudstjänstliv, ikonmåleri, själavård, 57, 61, 66, 66, 67, 81 f.

¹⁰ Se Allain 1993, 81 ff., Meerson 1992, 320.

till en kristen mystiker, vilket kan föra till tveksamma slutsatser.¹¹ Trots allt som skrivits om Dostoevskijs relation till den kristna traditionen tycks inte frågan om människans skapelse i hans texter tidigare vara behandlad.

1.4 Uppsatsens disposition

Kap. 2 inleds med Bibelns material om människans skapelse. Sedan refereras tre forskare om skapelsetrons roll i 1800-talets Ryssland. Sist definierar jag tre innebörder i begreppet skapelse. I kap. 3 ges som bakgrund till det följande Dostoevskijs syn på sin samtid, och samtidens polemik om människans skapelse. Kap. 4 handlar om bibelreferenser i skönlitteratur; här presenteras Genettes teori om intertextualitet. Kap. 5 är min analys av drygt 30 citat om människans skapelse hos författaren. Kap. 6 är en avslutande diskussion, där jag redovisar mina resultat.

¹¹ Stepanjan 2010, 128 söker från Dostoevskijs sena anteckning «При полном реализме найти в человеке человека. [---] Меня зовут психологом: неправда, я лишь реалист в высшем смысле, то есть изображаю все глубины души человеческой» (Att med full realism finna människan i människan. [---] Man kallar mig psykolog, det är inte sant: jag är bara en realist i en högre betydelse, d v s jag skildrar den mänskliga själens alla djup) (27:65) finna romanernas ”inre handling”. «При полном [---] человека» blir för honom att finna ”Guds avbild” i människan (42). Den metoden skall jag inte använda.

2 MÄNNISKAN SKAPAD AV GUD

2.1 Människans skapelse i Bibeln

I Bibeln är människan, man och kvinna, skapad ”till Guds avbild”, enligt 1. Mos 1:26–27, en text som ingår i avsnittet 1:1–2:24. Gamla testamentets (Tanákh) hebreiska grundtext har här *två* ord: människan skapas av Gud ”till vår avbild, i vår likhet”.¹² Psaltarens psalm 8 talar om människans skapelse och höga ställning: ”Du gjorde honom nästan till en gud, med ära och härlighet krönte du honom” (Psalt 8:6). I Jobs bok finns dels skapelsen (t ex Job 7:17, och kapitel 10), och dels ett ifrågasättande av den, där ”varför?” riktas till Gud skaparen, med betydelsen ”varför finns lidandet i Din skapelse, Gud?” (”varför” finns sex gånger i Jobs bok, kapitel 3).

Skapelsen är ett arv från judisk-biblisk gudstro. Från dessa texter kommer den kristna trosbekännelsens första del (”Vi tror på Gud [...] himmelens och jordens skapare”). Med ”bibelsammanhang” menar jag Bibelns texter ovan om hela skapelsen. Men mina forskningsfrågor gäller den skapade *människan*, främst i 1. Mos 1:26–27.

2.2 Människans skapelse i Bibeln - tre innebörder

Skapelsen i 1. Mos är först (1) allts urhistoria. Men enligt *Nationalencyklopedin* ”...ger skapelsetanken människan uppdrag... som förvaltare av det skapade...”.¹³

Skapelsen är alltså dessutom (2) uppdraget att ”bruka och bevara” (1. Mos 2:15) det skapade. Att vara skapad är att få liv. Därmed är människan insatt i spänningen död-liv.¹⁴ Denna andra innebörd (2) har flera Dostoevskij-texter om människans skapelse – de handlar inte om allts urhistoria, utan om litterära gestalters olika situationer i respektive verks *sujet*. Dessa ställen ligger nära Bachtins analys av romanens utveckling, särskilt 1600-1700-talens prövnings- eller äventyrsroman, och bildnings- eller utvecklingsroman. I den första är romankaraktären färdig och prövas och testas, den senare skildrar en ung människas väg till mognad. Bachtin framhåller att Dostoevskijs romaner hör till det första slaget, och att de två romantypernas kriterier på 1800-talet blandas.¹⁵ Dessa utsagor om romanen kan sägas få följder som för romankaraktärerna kommer mycket nära min andra innebörd av skapelsen: en romangestalt är

¹² Bibelns lydelse på svenska citerar jag enligt *Bibel 2000*, se Bibeln 2006.

¹³ Holte 1995, 508 i *NE*, artikeln ”Skapelse”.

¹⁴ Denna nu-aspekt av skapelsen framhålls av t ex de internationellt verksamma teologerna G Wingren 2013, 30, 98, och S Ingebrand 1977, 40 ff.

¹⁵ Bachtin 2003 ff, T. 3, 148 (*Слово в романе*, kap 5).

inte färdig, utan testas och prövas på olika sätt i författarens verk. Den andra innebörden betyder att ord om människans skapelse finns i många skönlitterära kontexter, där inte allts urhistoria, utan människans värde och värdighet uttrycks och gestaltas.

Skapelsen har även en tredje innebörd, där det viktiga inte är allts början, utan de tidlösa generella, hierarkiska skapelseordningarna för människans liv. Dessa är t ex ordningarna i äktenskap, familj, stat, rättsuppfattning, där skaparen bevarar skapelsen. Men steget är inte långt till att dessa ordningar görs till människors sätt att förtrycka. Detta sista kallar jag en ordningstanke, och det är skapelsens tredje innebörd (3).

2.3 Hamburg, Poole och Bodin om skapelsens roll

Man kan fråga sig hur närvarande skapelsetron var på Dostoevskijs tid. 1. Mos 1 lästes då i rysk-ortodoxa kyrkans officiella gudstjänst bara under stora fastans veckodagar, i klostren; Psaltaren 8 lästes vid lördagskvällens vigilia.¹⁶ Denna sparsamhet med skapelsens texter avviker från t ex Hamburgs och Pooles teser om en humanism och människans värdighet i rysk filosofi från 1830. Enligt dem har 1. Mos 1:26 en stor roll som denna filosofis förhistoria, liksom i konflikten mellan slavofiler och västermän. Men denna idéhistoriska utveckling berörde i praktiken få, och t ex slavofilernas arbete med dessa frågor motverkades av deras praktiska ointresse för landets lagar eller en konstitution, som i verkligheten skulle kunnat försvara människans värdighet.¹⁷

Slutsatsen måste därför enligt Bodin bli, att skapelsetron trots allt inte haft en framträdande plats i rysk-ortodox teologi och fromhet.¹⁸ Knappast någon ortodox företrädare skulle förneka *orden* om att Gud har skapat människan. Men skapelsetron som praktiskt motiv för allas lika värde, för rättvisa och frihet, för att fylla människors dagliga behov, även utanför kyrkans väggar, där var det svagare.

¹⁶ Meddelande 160128 från arkimandrit Dorotej, Heliga Treenighets kloster, Bredared (serbiskt-ortodox).

¹⁷ Jag följer Hamburg och Poole 2010, 1 ff.

¹⁸ Bodin 1993, 38 om rysk-ortodoxa kyrkans ”ointresse” för ”det praktiska livet”, även 45, 85 (1800-talet).

3 BAKGRUND TILL MÄNNISKANS SKAPELSE I DOSTOEVSKIJS VERK

3.1 Den ifrågasatta människan

Dostoevskij såg samtiden som en ”övergångstid” full av ”fördömda frågor”¹⁹ - här fann han stoff till sina verk. 1861 avvisar han tron att människan kommer «...из реторты» (...ur ett provrör) (19:131), 1871–72 citerar han Darwins «борьба за существование» (kampen för tillvaron) (10:421) och 1875 använder han samma uttryck (13:325).²⁰ 1866 frågar Raskol'nikov i en dialog med Sonja «– может, я еще человек, а не вошь» (– kanske är jag ännu en människa och inte en lus) (6:323). Även den ifrågasatta människan kommer nära Bachtins analys av romanens utveckling, som jag kommenterat.

3.2 Samtida debatt om skapelsen

I *On the Origin of Species* (1859, på ryska 1864) lanserade Darwin sin teori: livets arter blir till i en långsam utveckling, i ett naturligt urval, med gemensam härstamning. Detta sågs ofta som en absolut motsats till 1. Mos, som ansågs betyda att livets arter skapats en och en av Gud. Om utvecklingsläran sägs i *Nationalencyklopedin*: ”Denna tanke som tycktes föra fram slumpen som styrfaktor var svår att smälta för teologer och idealister som utgick från en gudomlig skapelse och konstanta arter”.²¹ I Ryssland var debatten om Darwin tidig och livlig.²²

Dostoevskij är informerad om polemiken om människans skapelse. Han refererar till 1. Mos – dels med ”avbild, likhet” (1:26–27), dels till hela bibelsammanhanget. Hans ord om människan som skapad av Gud är alltså *inte* bara ett traditionellt skrivsätt i samtiden, det är fråga om en *ståndpunkt*.

¹⁹ «Переходное время» (övergångstid): 10:354/*Бесы* [1871–72]/, 20:192 /skissbok 1860–65/, 21:58, 131, 25:127 /*Дневник писателя* 1877 maj-jun I:2/; «Проклятые вопросы» (fördömda frågor): 15:123 /*Братья Карамазовы*/, 24:167, 168, 170, 173 /skissbok 1875–76/, 26:139 /*Пушкин*/.

²⁰ (19:131) *Ответ 'Русскому вестнику'*; (10:421) *Бесы*; (13:325) *Подросток* (1875), III:4:I.

²¹ Frängsmyr 1996, 160, artikeln ”Utvecklingslära”. Darwin, själv agnostiker, talar om ”the laws impressed on matter by the Creator” (Darwin 2009, 426). Darwins *The Descent of Man* gavs m h t innehållet ut först 1871.

²² Se 5:383, och referenserna i 30:II:200, vid «Дарвин» (Darwin). Darwin nämns 1861 (se 7:364), och diskuteras 1862 (i fransk översättning) i *Время* (se 12:353).

4 BIBELN CITERAD I DOSTOEVSKIJS SKÖNLITTERÄRA TEXT

4.1 Teoridiskussion: olikartade texter, olika tolkare

Här tar jag upp ett par metodiska svårigheter vid analys av bibelreferenser.

4.1.1 Olikartade texter

I Dostoevskijs bibelreferenser om människans skapelse tas en enkelt berättande bibeltext ur sin kontext och *förvandlas* till en del av hans mångbottnade prosa. Enligt Meerson²³ sker detta i olika hög grad – ett tydligt ”bibelcitat”, synligt med citationstecken, är lätt att reagera på; men en referens, maskerad som en ’osynlig’ anspelning kanske inte märks, men kan samtidigt verka starkare på läsaren. Detta innebär att bibelreferensen är en form av *intertextualitet*.

Dostoevskijs referenser till människans skapelse är oftast *repliker* i ett samtal – och en replik kan bli motsagd. Samtalet kan ske *inom* verket, eller föras med en annan författares *externa* verk. Att textens repliker kan motsägas, beror bl a på, att författaren anspelar på Bibeln med *olika* avsikter: för att bejaka, testa eller kritisera den. Dostoevskij skapar i sina texter med konstnärens frihet.

4.1.2 Olika tolkare

Schult kritiserar teologiska Dostoevskij-tolkningar, som anses okritiska, utgå från en redan klar bild av författaren, förbise en grundlig filologisk analys; texterna läses av teologer ofta med en ”existentiell” litteratursyn.²⁴ Jag ska försöka undgå denna kritik genom att: dels i alternativet textcentrering eller författarcentrering välja det förra, och att, som nämnts, se bibelreferenserna som *intertextualitet*, dels att här (4.2) specificera hur bibelreferenser kan göras. Dessa kan lättare värderas till funktion och betydelse när deras olikheter anges.

4.1.3 Genettes teori

Termen *intertextualité* skapades av Kristeva 1966–7, för en teori om texters relationer; termen avser en referens till en äldre text, *intertexten*, inom en annan, yngre text. Äldre litterära verk är inte bara ”källor” som ”påverkat” det aktuella verket, utan läsaren kan i relationerna mellan dessa verk finna ny mening. Det litterära verket blir genom *intertextualiteten* mer än bara en estetisk storhet.²⁵

²³ Meerson 1999, 40

²⁴ Schult 2015, 163 ff. Citaten (”okritiska” osv) är från s 163, ”existentiell” fr s 164.

²⁵ Haettner Aurelius 2009, särskilt 46.

Genette utvidgade teorin 1982, med nya termer. Jag använder hans teori som ett filologisk hjälpmedel vid analys av Dostojevskijs texter.²⁶ Här avser jag med ”intertext[ualitet]” Genettes teori. Med ”transtextualitet” avser han allt som medvetet eller omedvetet sätter en text i relation till andra texter; en relation som kan ha fem former:

1. Intertextualitet är den aktuella närvaron av en text inom en annan (t ex citat, plagiat, allusion).

2. Paratextualitet är verkets relation till titel, undertitel, epigraf osv.

3. Metatextualitet är när en text kommenterar en annan.

5. Arkitextualitet är en systematiserande relation (t ex ”Dikter” på titelbladet säger vad verket är).²⁷

4. Hypertextualitet är varje relation som förenar B (*hypertexten*, det aktuella verket) med A (*hypotexten*, det tidigare verket), ”på vilken den är ympad, på ett sätt som inte är en kommentar”. Texterna kan här ha flera slags relationer till varandra.

Bibelreferenser i skönlitteratur är sällan långa texter, oftare korta citat. Genette studerar ”samexistens mellan texter”, men vad som sker av interaktion när Dostojevskijs hypertext ”ympas” på Bibelns hypotext tycks mindre studerat. Jag skall nu föreslå ett par kommentarer som anknyter till en aspekt av den sista frågan.

4.2 Tre slags bibelreferenser

4.2.1 Att betona Bibelns estetiska sida

Bibeln kan refereras för sitt estetiska innehåll. I *Братья Карамазовы* del II, bok 4, kapitel II kritiserar Fëdor Pavlovič Karamazov sin son Ivan Fëdorovič: «...эти люди, как Иван, это, брат, не наши люди, это пыль поднявшаяся... Подует ветер, и пыль пройдет...» (...sådana människor, som Ivan, det min bror, är inte som vi andra, han är damm som virvlar upp... Det kommer en vind och dammet blåser bort...) (14:159) – en dold syftning på Psaltaren 1:4 ”Inte så med de gudlösa - de liknar agnar som vinden för bort”. ”Estetisk” betyder att bibelordet fungerar när det *står kvar sådant det är*, utan närmare analys. En sådan bibelreferens kallar jag A-referens. Här fungerar Bibeln som intertext i Genettes *intertextualitet*.

²⁶ Kibal’nik 2013, 6 betonar nyttan av Genettes teori, och att Barthes och Kristeva snarare diskuterar intertextualitetens filosofi. Även Allen 2011, 94 betonar riktigt Genettes pragmatiska strukturalism, 95, 97, 98.

²⁷ Jag följer den omvända nummerordningen i Genette 1997, 1 ff. Citatet i nästa stycke är från s 5.

4.2.2 Att betona Bibelns kognitiva sida

Bibeln refereras här för sitt kognitiva innehåll. I *Братья Карамазовы* del II, bok 5, kapitel V talar storinkvisitorn med Kristus om den kristna kyrkans undergång; i dess ställe «воздвигнется вновь страшная Вавилонская башня...» (skall man åter resa ett fruktansvärt Babels torn...) (14:230), det syftar på 1. Mos 11:1–9. Här betonas det kognitiva: Babels torn står för splittring, oförmåga att förstå. ”Kognitiv” innebär här att när bibelordet *analyseras och begrips*, då framträder dess innehåll. En sådan bibelreferens kallar jag B-referens. Bibelns relation till verket är här vad Genette kallar *metatextualitet*.

4.2.3 Att sammanfatta från Bibeln

Här är referensen *en tanke* abstraherad från bibelordet, med dess innehåll i ett begrepp. Det är *hypertextualitet* hos Genette, i den deskriptiva eller intellektuella formen.²⁸ I brevromanen *Бедные люди* använder Makar Alekseevič Devuškin i brevet den 8/7 en *tanke* från skapelsen: «всякое состояние определено всевышним на долю человеческую» (varje stånd har bestämts av den högste till en mänsklig lott) (1:61). Skapelsen, här i tredje innebörden (se 2.2), är en tidlös ordning fastställd av ”den högste”. ”Sammanfatta” är att bibelordet - utan citat eller allusion som i B – *abstraheras*. Referensen måste *stödjas* av drag i kontexten. Jag kallar den för en C-referens.

²⁸ Genette 1997, 5

5 MÄNNISKAN SKAPAD AV GUD – ETT ÅTERKOMMANDE BIBELSAMMANHANG I DOSTOEVSKIJS TEXTER

På första frågan i mitt syfte (1.1) – i vilka texter refererar Dostoevskij till bibelord om människan skapad av Gud? – är mitt svar de drygt 30 texterna nedan, av vilka över 20 saknas i *ITCCs* register. De kan indelas i a/ sekundära ställen, b/ ifrågasättanden av skapelsen och c/ övriga texter om människans skapelse.

5.1 Sekundära ställen om människans skapelse

Som sekundära betecknar jag ställen av tre slag. Den första gruppen *tycks* handla om människans skapelse, men gör inte det. I *Подросток* söker Arkadij Makarovič Dolgorukij få kontakt med sin biologiske far Andrej Petrovič Versilov («Я тогда его засыпал вопросами...») (Jag överhopade honom med frågor vid den tiden...) (13:171). Arkadijs fråga om faderns kristna tro möts av ett reserverat «так как при мироздании со мной не справлялись» (eftersom man inte rådgjorde med mig vid världens skapelse) (13:175), som argument för faderns rätt till att ha en «на этот счет свое мнение» (egen åsikt i detta avseende) (13:175). Detta handlar inte om skapelsen, utan om attityden till kristen tro. Andra liknande ställen är, ur *Бесы*, ateisten Aleksej Nilyč Kirillovs något ändrade citat ur 1. Mos 1:10: «Бог, когда мир создавал, то в конце каждого дня создания говорил: 'Да, это правда, это хорошо'» (När gud skapade världen så sade han vid slutet av varje skapelsedag: 'Ja detta är sanning, detta är gott'), som ska styrka Kirillovs upplevelse av «вечной гармонии» (den eviga harmonin) (10:450); vidare ur *Братья Карамазовы*, Smerdjakovs ironiska replik «Свет создал господь бог в первый день, а солнце, луну и звезды на четвертый день. Откуда же свет-то сиял в первый день?» (Ljuset skapade herren gud på första dagen, men solen, månen och stjärnorna på fjärde dagen. Varifrån kom då ljuset på den första dagen?) (14:114), och parallellen i 14:243, samt djävulens ord till Ivan om «...в эфире-то, в воде-то этой, яже бе над твердию» (...i etern menar jag, i vattnet som är över fästet) (15:75), och parallellen «опять вода, яже бе над твердию» (åter vattnet som var över fästet) (15:79).

Sekundära är för det andra, ställen som handlar om skapelsen, men saknar varje referens till Bibeln. I *Зимние заметки о летних впечатлениях* (1863) kritiserar tron att «душа - tabula rasa, вощичек, из которого можно сейчас же вылепить настоящего человека, общечеловека всемирного, гомункула» (själen är en tabula rasa, ett stycke vax ur vilket man på ett ögonblick kan modellera fram en riktig människa – en allmängiltig

universalmänniska, en homunculus) (5:59). Orden i *Дневник писателя* 1876 om «я» (*jaget*) och «своему лику человеческому» (*sin mänskliga bild*) (22:6) i människan, kommer annars kommer nära skapelsen i andra innebörden, men saknar varje relation till Bibeln.

För det tredje räknar jag som sekundära också tre skisser om människans skapelse, då det är oklart hur de skulle användas.²⁹

5.2 Ifrågasättanden av människans skapelse

Citat 1 «...человека [...] вышедшего [...] не из лона природы, а из реторты (это уже почти мистицизм...)» (en människa [...] inte kommen ur naturens sköte, men ur ett provrör [detta låter nästan som mysticism...]) (5:104, *Записки из подполья* [1864]).

Den satiriska och parodiska novellen *Записки из подполья* är en stilistisk nyhet för Dostoevskij. Jag begränsar mig här till del I med dess renodlade monolog, och här till antihjältens ord om två slags människor. Enligt Frank³⁰ vill mannen i källarhållet lösa rationalismens livsproblem, som han ser i Černyševskij's *Антропологический принцип в философии* (1860), genom att visa vart dess teser leder. I kapitel III är ”provrörs”-människan, «антитез нормального человека» (en antites till den normala människan), «человека усиленно сознающего» (en starkt medveten människa). Källarmänniskan ser på «непосредственные люди (omedelbara människor) (5:103). En sådan människa «я считаю настоящим, нормальным» (anser jag är äkta, normal) (5:104). ”Provrörs”-människan ser livsproblemets lösning i sin medvetenhet, men paradoxen är att medvetenheten förlamar handlingsförmågan, och att insikten om alla känslor och handlingsmotiv leder till tomhet. Situationen i citat 1 är den starka medvetenhetens problem, som hör till modernitetens kultur på väg framåt.

²⁹ 15:243 till *Братья Карамазовы*, del 2, 15:308 till *Братья Карамазовы*, del 4, Epilog, 16:37 (1874) till *Подросток*. Frank 2002, 120–170 anför samtidiga noter till 1/ *Подросток* och 2/ *Братья Карамазовы*. Noterna för 1/ diskuteras 120–148, 149–170, men motsvarande diskussion för 2/ saknas, vilket är en brist.

³⁰ För V V Rozanov 1891 angav *Записки из подполья* kristen tro som svaret på människans irrationella djup, en tolkning som togs upp av Mučolskij 1947. Många har sett källarhålsmannen som författarens språkrör. Frank 1986, 310 ff kritiserar Rozanovs tes och den självbiografiska tesen, och ger 312 ff, stödd av A Skaftymov, goda argument för sin tolkning. Kibal'nik 2013, 199 ff ser bland verkets intertexter *Отрочество* (1854) och *Юность* (1857) av L Tolstoj. Kommentaren 5:374 ff är mer av tillkomsthistoria och detaljanalys, mindre en tolkning av hela verket.

Men var är problemets lösning, den ”omedelbara, äkta, normala” människan, ”kommen ur naturens sköte”? I del I, kapitel X skulle lösningen formuleras som «потребность веры и Христа» (behovet av tro och Kristus) (28:II:73)³¹ – men den ströks av censorerna. Detta gör det troligt att den ”normala” människan har en gudsrelation, och att ”kommen ur naturens sköte” kan kallas en biblisk C-referens, i alla fall för en informerad läsare. Skapelsen är här i första och andra innebördena.

Bilden ”provrörs”-människa använde Dostoevskij redan 1861 i en polemik (se 3.1). Enligt Katkov i *Русский вестник* ställer sig den som ser människan som en produkt ur ett provrör, utanför all kamp för hennes rättigheter. Dostoevskij svarar bl a «Уверяю вас, что я, [...] отнюдь не думаю и не верю, что я вышел *весь* из реторты» (Jag försäkrar er att jag [...] inte alls tror och tänker att jag har kommit *helt* ur ett provrör) (19:131, kursiv i Dostoevskij's text). Skapelsen är här i första och andra innebörden. Han är enig med Katkov om ”provrörs”-människans orimlighet, men nekar till att teorin utesluter all kamp för mänskliga rättigheter. 1861 säger Dostoevskij nej till ”provrörs”-människan utan stöd av något bibelord. Men likheterna mellan citaten 1861 och 1864 gör att jag tror, att även verket 1861 uttrycker det kristna argument som censorerna strök 1864.

Citat 2 «Уж как докажут тебе, например, что от обезьяны произошел, [...] принимай как есть» (Om man till exempel bevisar för dig att du härstammar från aporna så [...] ta bara emot det som det är) (5:105). «[...] что люди всё еще люди, а не фортепьянные клавиши, на которых хоть и играют сами законы природы собственноручно, [...] что уж мимо календаря и захотеть ничего нельзя будет» (att människor ändå är människor och inte pianotangenter,³² på vilka naturlagarna egenhändigt spelar [...] så [...] att ingenting utom tabellerna återstår för dem att vilja) (5:117). «Неужели ж я для того только и устроен, чтоб дойти до заключения, что всё мое устройство одно надувание? Неужели в этом вся цель? Не верю» (Blev jag verkligen skapad bara för sådant, för att komma till slutsatsen att hela min uppbyggnad bara är ett svindleri? Är verkligen hela målet i detta? Jag tror inte det) (5:121, *Записки из подполья*).

I citat 2 ur samma verk, är situationen, nu i del I, kapitel VIII och X, det olidliga tvånget av ”naturlagarna” som styr människan totalt. För människovärdets skull hävdas mot Darwins teori människans fantasi och vilja, att människor har «личность и [...] индивидуальность» (personlighet och [...] individualitet) (5:115). Darwins teori, som inte analyseras, ses som ett

³¹ Dostoevskij i brev till brodern Michail 1864 26/3

³² De musikaliska bilderna kommer från Fourier, och Considérant, se Frank 1986, 325

fall av naturlagarna, och ett uteslutande alternativ till Bibelns ord om människans skapelse. Skapelsen står här först i första, sedan i andra innebörden. Författarens avsedda hänvisning till ”tro och Kristus” (se under citat 1) gör att citat 2 kan uppfattas som en bibelreferens C.

Citat 3 «Да, природа насмешлива! [...] зачем она создает самые лучшие существа с тем, чтобы потом насмеяться над ними?» (Ja, naturen är hånfull! [...] varför skapar den de bästa varelserna för att sedan göra narr av dem?) (8:247, *Идиом*)

I del III, kapitel 4 i romanen *Идиом* citerar Luk’an Timofeevič Lebedev «у Гамлета: ’Быть или не быть? ’» (hos Hamlet: ’Att vara eller inte vara?’) (8:305). Här utmanas furst Lev Nikolaevič Myškins godhet av några utpressare, och av den dödssjuka, unge Ippolit Terent’evs långa tal i del II, kapitel 7, och del III, kapitlen 5–7. Citat 3 är Ippolits fråga varför skapelsens liv ska dö för hans lungsjukdom. Inför livets obegriplighet frestas Ippolit av självmordet: «Нельзя оставаться в жизни» (Det är omöjligt att förbli i livet) (8:341). Här tilltalar han ”naturen”, men säger också att «зажжено сознание волею высшей силы» (en högre makts vilja har tänt mitt medvetande) (8:343); han kan inte lämna tron på ett kommande liv och på en försyn. Ippolit gestaltar teodicéfrågan: hur kan Gud finnas och vara både allsmäktig och god – när ondska och lidande finns? Ippolit säger om försynen: «не можем понять его» (ingen förstår något av detta) (8:344) - hans svar är agnostiskt. Skapelsen står här i andra innebörden, referensen till ”en högre makts vilja” talar för en bibelreferens C, likheterna med ”varför”-frågan i Jobs bok är tydliga.

Citat 4 «и увидишь, что механики скоро все тайны божии разыщут, ни одной нам с тобой не оставят [---]’Рече господь: да будет свет и бысть свет’» (och du får se att teknikerna snart kommer att avslöja alla guds hemligheter, inte en enda blir kvar åt dig och mig [---]’Och herren sade: Varde ljus och det vart ljus’) (13:289, *Подросток*).

I *Подросток* samtalar pilgrimen Makar Ivanovič³³ Dolgorukij med den unge Arkadij i del III, avsnitt 1, kapitel III om den nya kunskap som «микроскоп» (mikroskopet) (13:287) ger, tillsammans med botanik, fysiologi, anatomi. I citat 4 återger Makar först vad Petr Valer’janyč i Gennadijklostret, som har ett mikroskop, svarar på frågan: skall vetenskapen

³³ Hans farsnamn anges som Ivanov i 13:6, men jag citerar formen i 13:286.

”avslöja” alla Guds hemligheter? För Arkadij och Petr Valer’janyč avslöjar den nya kunskapen tillvarons ”hemligheter” och ifrågasätter Gud som skaparen. Men Makar är positiv: I senare delen av citat 4 anför Makar 1. Mos 1:3, och säger om vetenskapens ljus: «Живи и познай» (Lev och lär) (13:288). Utan att det här sägs ut helt, är alltså vetenskapen och tron på Guds skapelse här inte uteslutande alternativ, snarare visar vetenskapen att Guds skapelse är större än man tidigare vetat. Skapelsen står här i första och andra innebörderna. Bibelreferens B.

Citat 5 «...’недоделанные пробные существа, созданные в насмешку’»
(...’dessa inte färdiga försöksvarer, skapade till åtlöje’).
(14:238, *Братья Карамазовы*).

I *Братья Карамазовы* sysslar Ivan Fëdorovič Karamazov liksom «вся молодая Россия» (hela det unga Ryssland) med «предвечные вопросы» (de eviga frågorna) (14:212). I ett långt samtal i del II, bok 5, kapitlen III–V med brodern Alëša, novis i ett ortodox kloster, hävdar Ivan att lidandet inte går ihop med en livets mening. Ivan tror på Gud, men slutar en rad exempel på oskyldiga barns lidande med sitt bistra «Знай [...] что нелепости слишком нужны на земле» (Vet [...] att en viss absurditet är alltför nödvändig här i världen) (14:221). Som svar på Alëšas ord om Kristus och hans fullständiga förlåtelse läser Ivan sitt poem om Storinkvisitorn. Citat 5 är Ivans citat av Storinkvisitorns ord om människorna i en absurd värld. Ivans slutsatser är välkända: «...я мира, им созданного, мира-то божьего не принимаю и не могу согласиться принять» (det är världen som skapats av honom, guds värld alltså, som jag inte accepterar och inte kan gå med på att acceptera) (14:214). «Не бога я не принимаю, Алеша, я только билет ему почтительнейше возвращаю» (Det är inte gud jag inte erkänner Alëša, jag lämnar bara artigt tillbaka min biljett till honom³⁴) (14:223). Barnens lidande gör teodicéfrågan ofrånkomlig. Ivan säger om Gud «и премудрость его, и цель его, нам совершенно уж неизвестные» (både hans allvishet och hans mål är helt obekanta för oss) (14:214). Ivans svar på frågan är agnostiskt. Argumenten är desamma som i citat 3. Skapelsen är här i andra innebörden, bibelreferens C.

Citat 6 «вот почему я и созерцаю, а потом мыслю... потому что хвостики,

³⁴ Denna replik är konsekvent: filosofiskt förutsätter teodicéfrågan en gudstro.

a вовсе не потому, что у меня душа и что я там какой-то образ и подобие» (därför är det jag betraktar och sedan tänker...det är alltså på grund av de där svansarna, men inte alls för att jag har en själ eller är någons bild och likhet)
(15:28, *Братья Карамазовы*).

I *Братья Карамазовы* talar Dmitrij Fëdorovič Karamazov och Alëša i del IV, bok 11, avsnitt IV om människans sinnesintryck. Dmitrij våndas över den franske fysiologen Claude Bernards (1813–1878) teser om «новый человек» (en ny människa) (15:28). Bernard ville reformera sin tids ovetenskapliga medicin till en sträng vetenskap, byggd på experiment och lagen om orsak och verkan. Han studerade t ex hur människans nervsystem (Dmitrijs ”svansar”) reagerade vid kyla. Bernards teser, som inte bemöts av Dmitrij, ges här större tyngd än kristen skapelsetro. Dmitrij ser en risk för nihilism, ett hotat människovärde: «Только как же, спрашиваю, после того человек-то? [---] теперь всё позволено» (Jag frågar, vad blir det efter detta med människan [---] nu blir ju allting tillåtet?) (15:29). I citat 6 står skapelsen först i första, sedan i andra innebörden. Bibelreferens B.

5.3 Övriga texter om människans skapelse

Citat 7 «чуть поработаешь вечером, попишешь что-нибудь, наутро и глаза покраснеются» (man arbetar lite på kvällen, man skriver något en stund, morgonen därpå blir man röd i ögonen) (1:13, *Бедные люди*).

I brevromanen *Бедные люди* skildrar titulärrådet Makar Alekseevič Devuškin i brevet den 8/4 sitt liv för sitt hjärtas dam, den unga Varvara Alekseevna Dobroselova. Textens situation är hotande total fattigdom. Vetlovskaja³⁵ ser i citat 7, där i samma mening ’kväll’ nämns före ’morgon’ som i 1. Mos 1:2, en syftning på att Makars och Varvaras fattiga liv skildras som en del i skapelsen i 1 Mos 1. Makar talar också om природы созданной (den skapade naturen) (1:14). Skapelsen är i första innebörden. Bibelreferens A.

Citat 8 «Позвольте, маточка: всякое состояние определено всевышним на долю человеческую. Тому определено быть в генеральских эполетах, этому служить титулярным советником; такому-то повелевать, а такому-то безропотно и в страхе повиноваться» (Ursäkta mig, min kära: varje stånd har bestämts av den högste till en mänsklig lott. Ät en har bestämts en generals axelklaffar, ät en annan att göra tjänst som titulärråd; ät en att befalla, ät en annan att undergivet och i ängslan underordna sig) (1:61, *Бедные люди*).

³⁵ Vetlovskaja 1988, 64 f. Hon härleder även karaktärernas namn Makar och Dobroselova till skapelsen, 65 f.

Nu, i brevet den 8/7, vill Makar hindra Varvara att ta en plats som hon erbjudits. Hon ska nöja sig med vad hon har: en livets ordning har givits i skapelsen ”av den högste”. Är denna tanke en kulturell syn att gällande ordning inte får rubbas, eller är den bibliskt motiverad? I första fallet skulle *Выбранные места из переписки с друзьями* av Gogol’ kunna vara källan – den gavs ut 1847, men Gogol’s konservatism var känd tidigare. Gogol’ var viktig för Dostojevskij, som dock ogillade den här boken.³⁶ Detta, och breven 5/9, 23/9, se nedan, stödjer min tolkning av citat 8.

I brevet den 5/9, efter nya bekymmer, frågar Makar upproriskt, «Отчего вы, Варенька, такая несчастная? [---] Отчего это так всё случается, что вот хороший-то человек в запустенье находится, а к другому кому счастье само напрашивается? Знаю [...] это вольнодумство» (Varför skall ni Varenka vara så olycklig? [---] Varför blir det så att just en god människa hamnar i förfall, men lyckan själv dyker upp hos en annan? Jag vet [...] att det är fritänkeri) (1:86). Makars ”fritänkeri” slutar i en tvekan om «промысл творца небесного» (den himmelske skaparens försyn) (1:102, 23/9) verkligen är «благ» (god). Makars vokabulär visar mer på en protest mot teodicéfrågans vånda, snarare än mot ett kulturellt förtryck, som Gogol’s konservatism.³⁷ Skapelsen i citat 8 står i tredje innebörden. Jag skall kommentera betydelsen av det nedan vid citat 11. Bibelreferens C.

Citat 9 «Но всяк человек образ божий на себе носит, образ его и подобие»
(Men varje människa bär guds avbild inom sig, hans bild och likhet)
(3:75, *Село Степанчиково...*).

Den komiska romanen³⁸ *Село Степанчиково...* är komplicerat uppbyggd, och psykologiskt nyanserad. Den ironiska stilen orsakas av att Dostojevskij här gör upp med flera av sina 1840-talsideal.³⁹ Huvudpersonerna är den gode överste Egor Il’ič Rostan’ev,⁴⁰ och Foma Fomič

³⁶ Se brev från Dostojevskij 5/9 1846 till brodern Michail om detta.

³⁷ Gogol’ talar i *Выбранные места* (kap 2) om hur *Gud* anvisar var och en sin plats (min kursiv).

³⁸ Dostojevskij kallar den «роман» (28:I:326, brev 1859 9/5 till brodern Michail); Bachtin 2003 ff, T. 2, 271 (*Записи лекций*), och kommentarens förord (3:489) säger «повесть».

³⁹ Kibal’nik 2013, kap 3.2, ser här parodier av Gogol’, franska sociala utopister (4.1, 4.2, 4.4), särskilt E Cabet (5.3). Se kommentaren om närheten till bl a Molières *Tartuffe* (3:501 f), och Gogol’s *Выбранных мест* (3:503 f); Här (3:504) anses *Село Степанчиково* vara ”överlastad” med litterär ”polemik”, ett ottydligare uttryck än ”intertextualitet”.

Opiskin,⁴¹ en härsklysten snyltgäst på godset Stepančikovo. När Foma gör entré i del I, kapitel VII, förnedras Gavriila Ignat'ič, en livegen äldre betjänt. Han hävdar i citat 9 sitt människovärde inför Foma, som socialt sett står högre än honom: «перед тобой, природным господином» (inför dig, av naturen en herre) (3:74 f). Textens situation är Gavrilas av livegenskapen och handlingen orsakade mindrevärde. Att Gavrilas replik gör verkan, visas av Fomas reaktion: «Как, – кричал Фома, [...] он [...] моего сапога!...» (Vad, – skrek Foma [...] han [...] min stöveltrasa!...) (3:75). Enligt Foma är Gavrilas replik «бунт» (uppror) (3:75)! Gavrilas ord att hans värde som människa avgörs av att han som skapad ”bär” Guds avbild i sig, inte av hans sociala status, drabbar Fomas uppblåsthet. Skapelsen är här i andra innebörden. Bibelreferens B.

Citat 10 «Тот же человек – образ божий, так сказать» (Det är ju samma människa – guds avbild, så att säga) (3:138, *Село Степанчиково...*).

I del II, kapitel IV mullrar åskan i bakgrunden – en symbol för spänningar och aggressioner i handlingen, där ett klimax nu förbereds. I citat 10 manar Foma överste Rostan'ev till rättvisa och medkänsla med tjänstefolket. Bakgrunden är de sociala olikheterna, men främst Fomas ständiga lust att hävda sin egen makt och skuldbelägga andra – det han bygger sin position på. Enligt kommentaren «высмеял» (hånade) (3:503) Dostoevskij i Fomas gestalt politik och moral hos författaren till *Выбранные места из переписки с друзьями*. I citatet ger Foma Bibelns ord om allas lika värde *åt en annan* – översten – *att tillämpa*. Men utan ett ord om hur Foma själv använder det radikala ordet om allas skapade likhet, som kan bryta sociala olikheter. Alltså står skapelsen här i tredje innebörden. Bibelreferens B.

Citat 11 «ибо даже в последнем из созданий, как ты, я привык различать образ и подобие божие...» (även i den lägsta skapade varelse, såsom du, är jag van att urskilja guds bild och likhet...) (3:155, *Село Степанчиково...*).

⁴⁰ Vad säger tesen hos Frank 1990, 286 f att Dostoevskij 1859 delade Gogol's ”ideala kristna utopi”? Kristendomssynen i *Выбранные места* (människan skall tacka Gud för sin sjukdom /kap 3/; Gud sänder det svåra för att få människan mjuk /kap 4/, osv) återfinns knappast hos Dostoevskij.

⁴¹ För Egeberg 1995, 33 ff. utmärks Foma psykologiskt av tomhet, som bakgrund till sitt agerande (66).

Nu körs Foma iväg, åskvädret bryter ut i del II, kapitel V, Foma kommer åter, lagom till handlingens höjdpunkt: den överraskande vigseln mellan Nastas'ja Evgrafovna Ezjevikina och översten, till allmän glädje. Nu frågar Foma i ett stort tal var den människa finns som är möjlig att älska. Talets bakgrund är samhällets sociala skiktning och Fomas härsklystnad, nu över den naive föräldralöse pojken Falalej, som citat 11 riktas till. Även här ställer Foma sig själv utanför en direkt tillämpning av ordet om Guds bild och likhet, genom sitt ironiskt-brutala tilltal "den lägsta skapade varelse". På Foma – i citat 10 och 11 – passar Bachtins tes om "det patetiska ordet": det nedbryter en "familjär zon för kontakt", strävar till en "hierarkisk privilegierad position", utmärks av "falskhet och överspändhet".⁴² Bachtins tes kan tillämpas även på Makar i citat 8. Skapelsen är i citat 11 i tredje innebörden. Bibelreferens B.

Citat 12 «Боже мой! да *человеческое* обращение может очеловечить даже такого, на котором давно уже потускнел образ божий» (Min gud! Ja en *mänsklig* behandling kan göra en människa till och med av den för vilken redan guds avbild fördunklats").
(4:91, *Записки из Мертвого дома* [1860–62], kursiv i Dostojevskijs text)

I *Записки из Мертвого дома* gavs en tidigare dåligt känd bild av tillvaron i Rysslands straffarbetsläger. Verket har självbiografiska drag. I citat 12 visar berättaren Aleksandr Petrovič Gorjančikov sin tro på att ett gott bemötande kan ändra följderna av tukthusets omänskliga *tillvaro* – för han vet om fångarna, att: «Всякий [...] хоть и инстинктивно, хоть бессознательно, а все-таки требует уважения к своему человеческому достоинству» (Var och en, [...], så kräver han instinktivt och omedvetet respekt för sin mänskliga värdighet) (4:91, del I, kapitel VIII). Textens situation är straffitillvarons förödmjukelser, som betonas i kontexten där "arrestant" finns åtta gånger (alla på 4:91). Citatet uttrycker att "guds avbild" kan fördunklas, men inte utplånas. Skapelsen är här i andra innebörden. Bibelreferens B.

Citat 13 «кто испытал власть и полную возможность унижить самым высочайшим унижением другое существо, носящее на себе образ божий, тот уже поневоле как-то делается не властен в своих ощущениях» (den som utövar makt och med den största förödmjukelse förnedrar en annan varelse, som bär i sig guds avbild, blir liksom på något sätt mot sin vilja inte herre över sina känslor)
(4:154, *Записки из Мертвого дома*).

⁴² Bachtin 2003 ff, T. 3, 151 och not (*Слово в романе*, kap 5).

I del II, kapitel III, varnas för tukthusets omänskliga *straffsystem* med konkreta ord: ”arrestant” (två gånger), «тысячи розог» (tusen spön) (’spön’ fyra gånger), «пятьсот палок» (femhundra käppar) (’käppar’ fyra gånger), och en slutsats är «Человек и гражданин гибнут в тирание навсегда, а возврат к человеческому достоинству [...] почти невозможен» (Människan och medborgaren försvinner för alltid i tyranniet, och att återvända till mänsklig värdighet [...] är nästan omöjligt) (alla citat 4:154). Citat 13 frågar hur en människa kan straffa en annan så, när båda bär ”guds avbild” i sig. Citatet uttrycker att ett barbariskt straffsystem påverkar *både* dem som har makt att straffa, och dem som straffas. Skapelsen är i andra innebörden. Bibelreferens B.

Citat 14 «И неужели, [...] человек, сей царь природы, до такой степени весь зависит от собственной своей печенки» (Och är verkligen [...] människan, denna naturens härskare, så till den grad beroende av sin lever?) (5:48, *Зимние заметки о летних впечатлениях*)

Efter sin första utlandsresa skrev Dostoevskij *Зимние заметки о летних впечатлениях*, med rätt negativa omdömen om Västeuropa och positiva om sitt hemland. Utropet i citat 14 är en del av ett sådant omdöme om staden Dresden. Uttrycket сей царь природы om människan hör troligen ihop med begreppet människan som "skapelsens krona". Detta uttryck kan genom den retoriska figuren synekdoke härledas till Psaltaren 8:6 ("*krönte* du honom" – "skapelsens *krona*"). Skapelsen är här i första och andra innebörden. Bibelreferens A.

Citat 15 «Потому-то над ней и нужен мужчина, потому-то она и создана существом подчиненным» (Det är därför det över henne behövs också en man, det är därför hon också är skapad som en underordnad varelse) (13:363, *Подросток*)

I *Подросток* träffar Arkadij i del III, avsnitt 6, kapitel II en f d skolkamrat Lambert, som en gång mobbat honom, och som han nu både dras till och avskyr. Den berusade Arkadij påverkas av Lamberts kvinnosyn («Женщина, если полюбит, то любит, чтобы ее в кулаке держать» [Om kvinnan älskar, så tycker hon om att man håller henne kort], 13:359), och kallar sin tanke – han talar till sig själv – i citat 15 för en av sina «тогдашний хмельной бред» (dåvarande druckna fantasier) (13:363). När tesen om kvinnan som ”underordnad”

motiveras bibliskt – som ju ofta skett historiskt – innebär det att skapelsen ses som en ordningstanke, alltså tredje innebörden. Även här kan Bachtins tes om "det patetiska ordet" tillämpas. Bibelreferens C.

Citat 16 «...что у нас человек, образ и подобие божие, так рабски зависит от такого же, как сам» (...om att hos oss människan, guds bild och likhet är så slaviskt beroende av en sådan, som hon själv)
(22:25, *Дневник писателя*).

I *Дневник писателя* 1876 januari kapitel II, del III fortsätter efter berättelsen *Мальчик у Христа на елке* barntemat med ett referat av en visit på en 'ungdomsvårdsskola' i St Petersburg för femtio pojkar. På tal om «человеческого достоинства» (mänsklig värdighet) (22:25) och vad en hjälte är, berättas en anekdot om en rysk statstjänsteman som djupt sörjde över den ryska livegenskapen, och för egna pengar hade friköpt några livegna. Textens situation är människans värdighet, förstörd av livegenskapen – enligt mannen i anekdoten strider denna lag djupt mot vissheten att alla människor är skapade av Gud. Skapelsen är i andra innebörden. Bibelreferens B.

Citat 17 «вспомните о нынешних теориях Дарвина и других о происхождении человека от обезьяны. [---] Ну и что же – пусть откуда угодно произошел человек (в Библии вовсе не объяснено, как бог лепил его из глины, взял от земли), но зато бог *вдунул в него дыхание жизни*» (ni minns dagens teorier av Darwin och andra om människans härstamning från aporna. [---] Nå, det må vara detsamma varifrån människan har kommit [i Bibeln förklaras bara hur gud formade henne av lera tagen från jorden] men å andra sidan att gud *blåste in i henne livets ande*)
(29:II:85, *brev* 1876 7/6 till V A Alekseev, kursiv i Dostoevskijs text).

Dostoevskij skrev till musikern, solisten vid Marinskijteaterns orkester, Vasilij A Alekseev, som hade läst författarens artikel i *Дневник писателя* 1876 i maj om tidningsnotiser om en 24-årig barnmorska Pisarevas självmord. Dostoevskij använde där Bibelns bild om stenarbröd (jfr Matt 4:4/Luk 4:4) för att förstå Pisarevas föreskrifter om hur hennes små tillgångar skulle delas efter hennes död. Alekseev frågade om bildens mening.⁴³ Som syns av citat 17 där han citerar 1. Mos 2:7 och andra delar av Dostoevskijs brev, blir det en utläggning av den

⁴³ Se Alekseevs brev, citerat i kommentaren 29:II:249.

sociala frågan och om människan är skapad. Här ses teorierna av ”Darwin och andra” inte som ett uteslutande alternativ till Guds skapelse av människan, men Darwin kritiseras för att inte ge plats för ”det andliga” i människan. Här är skapelsen i första innebörden, bibelreferens A eller C.

Citat 18 «Человечество обновится в Саду [---] В Саду же детки будут выскакивать прямо из земли, как Адамы, а не поступать девяти лет, когда еще играть хочется, на фабрики» (Mänskligheten skall förnyas i Trädgården [---] Men i Trädgården kommer små barn att komma springande direkt från marken, som Adam, och vid nio års ålder medan de ännu vill leka, kommer de inte att sändas till fabriker) (23:96, *Дневник писателя* 1876).

Här i *Дневник писателя* 1876 med överskriften *Земля и дети* (Juli-Augusti del IV, kapitel IV) talar ”Paradoxalisten” (23:95) igen, en ryss som författaren skall ha mött i Ems. Dennes polemiska visionära tal är till formen en kritik av Zolas roman⁴⁴ ”*Le ventre de Paris*” (23:95), och med Genettes termer blir Dostoevskijs text en hypertext till 1 Mos 1, och ett slags metatext till Zolas roman. Här pekas en mänsklig och socialpolitisk väg ut för framtiden: storstaden Paris’ farliga, osunda *miljö* ställs mot en god landsbygd. Zola vill, enligt Bachtin, i sina romaner ”testa hjältarnas biologiska värde (med negativt resultat)”.⁴⁵ Bachtin pekar på Zolas tendens att låta många romangestalter gå under på grund av omgivningen. Situationen i citat 18 är storstadens för barn osunda miljö. Talaren ser läget «во Франции» (i Frankrike) (23:95) och «у нас в России» (hos oss i Ryssland) (23:98), och inväntar utvecklingens tredje fas där borgerskapet skall «кончится» (upphöra), med plats för en «Обновленное Человечество» (Förnyad Mänsklighet) (23:96). Dostoevskijs vokabulär (”Adam”, ”Trädgård”), som inte kommer från Zolas roman, anknyter till skapelseberättelsen i 1. Mos. 1. Skapelsen är i andra innebörden. Bibelreferens B.

Citat 19 «не поступать [...] на фабрики, [---] утомляя и губя воображение перед бесчисленными рядами рожков глаза, а нравственность – фабричным развратом, которого не знал Содом» (de kommer inte att sändas till fabriker; [---] inte att trötta ut och ruinera deras fantasi framför en ändlös rad av gaslampor, eller deras moral av ett fabrikenes sedefördärv, som inte ens Sodom kände till)

⁴⁴ Se kommentaren i 23:392. Zolas roman översattes till ryska året den kom ut, 1873.

⁴⁵ Bachtin 2003 ff, T. 3, 145 (*Слово в романе*, kap 5). För Zola 1969, 370 är barnen i Hallarna ”odjur” (”brutes”); när 1969, 428 Florent kommer från landet till Paris, ”lämnade han hälsan bakom sig” (”il laissait sa santé derrière lui”).

(23:96, 98, *Дневник писателя* 1876).

Samma texts polemiskt visionära tal kommer nu (juli-augusti del IV, kapitel IV) till *moralen* i nuet och framtiden, även här som kommentar till Zolas roman: fabriker behövs, men är i storstaden är destruktiva, än värre är barnarbete i fabriker. Zola skrev om gasljusen i paviljongerna *Halles centrales*, och om tre barn som växer upp och arbetar där. Utvecklingen tredje fas skall vända denna storstadens för barn osunda moral. Då skall barn inte bo i städer och arbeta på fabrik, utan på landet. Här är ett av Dostoevskijs få ställen om barnarbete i fabriker.⁴⁶ I ”Trädgården” ska mänskligheten bli pånyttfödd. Skapelsen är i andra innebörden. Bibelreferens B eller C.

Citat 20 «В самом деле, чем я так стою, чтобы другой человек, такой же, как я, образ и подобие божие, мне служил?» (I själva verket, kan jag vara värd, att en annan människa, likadan som jag, guds bild och likhet, betjänar mig?) (14:270, *Братья Карамазовы*).

I *Братья Карамазовы* minns starens Zosima i del II, avsnitt 6, kapitel II år 1826, då han var ung officer och hette Zinovij (14:260). Hans bror Markel var då död. En kväll slår den druckne Zinovij sin kalfaktor Afanasij utan orsak. Då far plötsligt Markels ord om alla människors lika värde i citat 20 genom Zinovijs huvud – frågan varför delningen i tjänare och herre finns. Alla är ju skapade lika, till Guds bild och likhet? Skapelsen är här i andra innebörden. Bibelreferens B. En dubblett till citatet finns i 14:287 (nästan samma ord).

Citat 21 «разговорились мы о красе мира сего божьего и о великой тайне его» (vi samtalade om denna guds världs skönhet och om dess stora hemlighet) (14:267, *Братья Карамазовы*).

I *Братья Карамазовы* ville Dostoevskij ge något «ответу на все эти атеистические положения» (till svar på alla dessa ateistiska teser) (30:I:121⁴⁷) i romanen, framför allt i ”Storinkvisitorn”. Bok 6 «Русский инок» (En rysk munk) avsågs bli den goda, kristna motpolen – men författaren undrade ifall den «будет ли она *достаточным* ответом» (skall

⁴⁶ Två andra är «Видал я на фабриках десятилетних даже детей: хилых, чахлах, согбанных и уже развратных» (I fabriken har jag till och med sett tioåriga barn: klana, bröstsjuka, krokiga och redan sedligt fördärvade) (14:286) *Братья Карамазовы* (II:6:III), och skissen till *Дневник* 1881 (27:49)

⁴⁷ Brev 1879 24/8//5/9 från Dostoevskij till K P Pobedonostev.

väl bli ett *tillräckligt* svar) (30:I:122), och frågan är ännu öppen i Dostoevskij-kritiken. Flera forskare kritiserar "förkunnelse"-karaktären i «Русский инок», och för Frank⁴⁸ ger istället skissen att svaret är «весь роман» (hela romanen) (27:48) mer av författarens intention.

Citat 21 är från del II, bok 6, avsnittet *О священном писании в жизни отца Зосимы*. Följande två citat ur samma bok är liknande: «Тут творец, как и в первые дни творения, завершая каждый день похвалою: 'Хорошо то, что я сотворил'...» (Här fullbordar skaparen liksom även vid de första skapelsedagarna varje dag med ett lovprisande: 'Det som jag har skapat är gott'...) (14:265). «Любите всё создание божие» (Älska hela guds skapelse) (14:289, II:6:III) (Из бесед и поучений старца Зосими).

Här förespråkas rakt motsatt attityd mot Ivans (citat 4): den absurda värld han inte kunde acceptera, uppmanas man här att älska och se skönheten i. Skapelsen är här i andra innebörden. Bibelreferenser C, B, C.

Citat 22 «у мирских и [...] не исказился ли в нем лик божий и правда его?»
(hos de världsliga och [...], har icke guds bild och hans sanning blivit
vanställd hos dem?) (14:284, *Братья Карамазовы*)

Här ger Zosima i del II, bok 6, kapitel III, (Из бесед и поучений старца Зосими) "de världsliga" människorna kritik för att med sin "vetenskap" inskränka sig till det som är «подвержено чувствам» (fattbart för sinnena) (14:284), och att främst tillfredsställa sina diverse konstlade behov. Textens situation är hotet att "vetenskapen" skall reducera människan till något mindre än hon är, hon som har "guds bild och hans sanning" i sig. Skapelsen är i andra innebörden. Bibelreferens B.

⁴⁸ Frank 2002, 571

6 DISKUSSION, RESULTAT

6.1 Sammanfattning av citaten

6.1.1 Olika ryska ord för ”skapa”, ”skapelse”

I mina 22 citat förekommer i samband med resonemang om "guds avbild" (citat 9), "härstamma från aporna" (2), "komma från naturen" (1), "den högste har bestämt" (8), "teorier hos Darwin och andra" (18), här följande ryska ord:

- 1 выйти - härstamma, komma ifrån (citat 1)
- 2 произойти - härstamma från, uppkomma, bli till (citat 2)
- 3 устроить - skapa, bygga, uppföra, ordna (citat 2)
- 4 создать - skapa, åstadkomma (citat 3, 5, 15)
- 5 определённый - bestämd (till) (citat 8)
- 6 носить на себе образ божий - bära i sig Guds avbild (citat 9, 13)
- 7 происхождение - härstamning, ursprung, uppkomst (citat 17)
- 8 лепить - forma, modellera (citat 17)
- 9 творить/сотворить - skapa, göra (under citat 21)

6.1.2 Skapelsens innebörder 1–3, och bibelreferenser A–C

Med ”citat” menar jag nu Dostoevskij-citat, med ”referens” bibelhänvisningar. Citaten kan inte alltid kategoriseras entydigt till innebörd 1-3, ibland hör ett citat till två innebörder. Därför stämmer inte antalet citat i det följande helt. I mina 22 undersökta citat om människans skapelse har skapelsen

- i 7 st innebörd 1 (allts urhistoria),
- i 15 st innebörd 2 (att bruka och bevara det skapade), och
- i 4 st innebörd 3 (en ordningstanke med generell gällande normer).

Av bibelreferenserna om människans skapelse är

- 2 st A-referenser (Bibelns estetiska sida),
- 12 st B-referenser (Bibelns kognitiva sida), och
- 7 st C-referenser (sammanfattningar från Bibeln).

Skapelsens olika innebörder och de olika bibelreferenserna i citaten tolkas i det följande.

6.2 Hur fungerar Dostoevskijs referenser till Bibelns ord om människans skapelse?

6.2.1 Vilka bibelord anspelar Dostoevskijs skapelsereferenser på?

I citaten dominerar referenser till 1. Mos 1:26–27 om människan skapad till Guds bild och likhet: citat 6, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 20, 22. Tre andra citat är mycket nära Jobs bok, kapitel 3, med det upproriska ”varför?” riktat till skaparen: Ippolit i citat 3, Ivan i citat 5, Makar i brevet

23/9 under citat 8. Citat 14 om människan som naturens herre anspelar troligen på Psaltaren 8:6.

6.2.2 Tre särskilda teman

6.2.2.1 Tro–vetande-frågan: hur har människan och livet uppstått?

Frågan hur människan och livet har uppstått berörs i citat 1, 2, 4, 6 och 17. För ”källarhålsmänniskan” i citat 1 och 2 är tanken att helt styras av naturlagarna olidlig. Hon hävdar en irrationell frihet, som i texten skulle förtydligats till ett ”behov av tro och Kristus” (under citat 1). För Arkadij och Petr Valer’janyč i citat 4 är vetenskapen och en Guds skapelse oförenliga alternativ. För Ivan, i citat 6, ställer vetenskapen svåra frågor: ”vad blir det efter detta med människan ... nu blir ju allting tillåtet?”

Citat 1 och särskilt 2 och 17 åsyftar kritiskt Darwins teorier om människans uppkomst. I citat 6, och indirekt 18 och 19, åsyftas kritiskt Bernard och hans materialism. Enbart pilgrimen Makar i citat 4 ser positivt på vetenskapen: den visar mer av en tidigare okänd storhet i Guds skapelse.

De här citaten tycks vilja *aktualisera* frågan om människans uppkomst (skapelsen i första innebörden), men inte mer. Nästan lika vanlig som den direkta vetenskapskritiken om människans uppkomst, är citaten om ”hur blir det... med människan?” – d v s om olika slags ifrågasättanden av den Guds avbild som antas finnas i människan – citat 12, 13, 16, 22 och indirekt 18 och 19 (skapelsen i andra innebörden).

6.2.2.2 Guds skapelse av människan hindrar inte mänskligt förtryck

I citat 8 vill Makar hindra Varvara att arbeta, i citat 10 och 11 är skapelsen för Foma en hierarki, där han själv sitter högt upp och kan se ned på andra, trots fina ord han tar i sin mun. I citat 15 förbinder Arkadij kvinnans underordnade ställning med skapelsen. Gemensamt för dessa citat är att skapelsen reduceras till en ordningstanke (tredje innebörden). De hierarkiska ordningar som uttrycks i dessa citat skall *andra* än den talande förhålla sig till. Den talandes yttranden blir patetiska. Därför kan i dessa fyra citat Bachtins tes om ”det patetiska ordet” tillämpas. Av skapelsens tre innebörder är den tredje den mest statiska.

6.2.2.3 Skapelsen och hemlösheten

Anspelningarna på människan skapad till Guds bild och likhet kan i flera citat uppfattas som ett slags ”hem”, som ger människan värde, och förmåga att motstå det vedervärdiga – den livegne Gavrila i citat 9, berättaren Gorjančikov i citat 12 och 13, statstjänstemannen som friköpte de livegna i citat 16, paradoxalisten i citat 18 och 19, den unge Zinovijs minne av den gode Markel, citat 20.

Bredvid detta religiösa bibliska språk finns hos Dostoevskij vad som kunde kallas ett hemlöshetens språk. Exemplet i *Преступление и наказание* [1866] är välkänt: «он не знал, куда деться» (han visste inte vart han skulle ta vägen) – där det upprepas. Det har paralleller i andra Dostoevskij-verk.⁴⁹

Vad är starkast i Dostoevskijs texter – skapelsens och trons trygga ”hem”, eller hemlöshetens vilshenhet? Författaren menar sig som realist vara tvungen att redovisa teodicéfrågan, här i citat 3 och 5, i all dess ofrånkomlighet, och dessutom skapelsens språk. Mot teodicéfrågans negativa kraft står hans övriga författarskap. Svaret på vad som är starkast i hans texter tror jag knappast kan ges ett definitivt svar. Både olika forskare och olika läsare gör ju olika val mellan författar- och textcentrerad läsning.

6.3 ”Tron” och ”livet”

1880 publicerade västermannen, liberalen och juristen Kavelin sitt *Письма Ф М Достоевскому*.⁵⁰ Han skriver «Славянофилы сороковых годов [...], и вы, осуждая западных христиан» (40-talets slavofiler och [...] ni, som klandrade de västerländska kristna), vilka står för «деятельную, преобразовательную сторону христианства» (den aktiva, omdanande sidan i kristendomen), medan man om «восточных христианах (de östliga kristna) måste säga: «у нас обрядовая сторона слишком преобладает [...] точно будто вера сама по себе, а жизнь сама по себе» (hos oss är den rituella sidan alltför dominerande [...] som om tron var något för sig själv och livet något för sig självt) (se 27:339). Dostoevskij kritiserar alltså för att omedvetet hylla denna östliga form av kristendom.

⁴⁹ Orden används om Raskol’nikov (6:9, 10), om Marmeladov (6:14, 16), om Katerina Ivanovna (6:16). I andra verk: «но не было угла во всей вселенной, чтоб укрыть его» (men i hela världsalltet fanns inte ett hörn, för att gömma honom) (1:280, Ordynov i *Хозяйка* [1847]), «всегда приходил я, да и негде мне было и быть» (alltid blev det så att jag hade ju ingenstans att vara) (13:313, Arkadij i *Подросток*).

⁵⁰ *Вестник Европы* 11/1880, se 27:339.

På denna kritik hann författaren bara svara i skisser och utkast till sista utgåvan av *Дневник писателя*.

Utan att analysera Kavelins artikel konstaterar jag att den tycks bekräfta min tolkning av Bodin ovan (se 2.3), om skapelsens föga framträdande roll i rysk-ortodox teologi och fromhet. Men, med lån av Kavelins termer, tycker jag mig i Dostoevskijs texter om människan skapad av Gud, knappast se den påstådda skarpa gräns för vilken ”tron är något för sig själv och livet något för sig självt”. Den del av kristen tro jag har undersökt har snarare hos Dostoevskij sin plats mitt i vardagens ”liv”. Jag menar med detta att människan skapad av Gud som tema i Dostoevskijs texter tidigare är förbisett; att han skriver differentierat om människans skapelse, med tre olika innebörder; att i motsats till sin tids rysk-ortodoxa teologi och fromhet, förbinder Dostoevskij människans skapelse med aktuella, konkreta livssituationer; att mina forskningsfrågor i uppsatsen pekar på ett material som inte är uttömt med den här studien.

*

Källor:

Bibeln (2006). Bibelkommissionens översättning (”Bibel 2000”). Örebro: Libris
Dostoevskij/Достоевский: *Полное собрание сочинений. Канонические тексты, под ред проф В Н Захарова*, Петрозаводск, 1995 ff.
---: *Полное собрание сочинений в тридцати томах*, ЛД 1972 ff.

Litteratur:

Allain, L/Аллен, Л (1993): *Достоевский и Бог*, СПб
Allen, G (2011): *Intertextuality*, London: Routledge. 2nd ed.
Bachtin, M M/Бахтин, М М (2003 ff): *Собрание сочинений в семи томах*, Языки Славянских Культур, Москва.
Bodin, P-A (1993): *Ryssland och Europa*, Borås: Natur och Kultur.
Darwin, Ch (1859/2009): *On the Origin of Species By Means of Natural Selection or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, London, Penguin Books (nytryck av 1:a uppl 1859)
Egeberg, E (1995): *Dostojevskij. En dikter søker sin form*. Oslo: Vidarforlaget
Евангелский текст в русской литературе XVIII-XX веков (1994). Петрозаводск
Frank, J (1979): *Dostoevsky. The Seeds of Revolt, 1821-1849*, Princeton Univ Press.
--- (1986): *Dostoevsky. The Stir of Liberation, 1860-1865*, Princeton Univ Press.
--- (1990): *Dostoevsky. The Years of Ordeal, 1850-1859*, Princeton Univ Press, fourth printing.
--- (2002): *Dostoevsky. The Mantle of the Prophet, 1871-1881*, Princeton Univ Press.
Frängsmyr, T (1996), artikeln ”Utvecklingslära”, *NE*.

- Genette, G (1997): *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Lincoln Neb: Univ of Nebraska Press.
- Haettner Aurelius, E (2009): "Litteratur och idéer", *Litteraturvetenskap - en inledning*, Malmö, 33-50.
- Hamburg, G M och Poole, R A (2010): "Introduction", *A History of Russian Philosophy 1830-1930, Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity*. Cambridge Univ Press.
- Holte, R (1995), artikeln "Skapelse", *NE*.
- Ingebrand, S (1977): *Gudstjänst och vardagsliv*. Lund: Verbum Håkan Ohlssons.
- Jakubovič, I D/ Якубович, И Д (2005): "Поэтика Ветхозаветной цитаты и аллюзии у Достоевского: Бытование и контекст", *Материалы и исследования*, 17, 42-60.
- Kibal'nik, S A/Кибальник, С А (2013): *Проблемы интертекстуальной поэтики Достоевского*, СПб: ИД «Петрополис».
- Meerson, O (1992): "Old Testament Lamentation in the Underground Man's Monologue: a Refutation of the Existentialist Reading of *Notes from the Underground*", *SEEJ*, Vol 36, No 3, 317-322.
- (1999): "Библейские интертексты у Достоевского. Кошунство или богословие любви?", *Достоевский и мировая культура: Алманах*. Москва, в 12, 40-53.
- Mučolskij, K/ Мочульский, К (1947): *Достоевский. Жизнь и творчество*. Париж
- Pattison, G and Thompson, D Oe (2001/2006) (eds): *Dostoevsky and the Christian Tradition*, Cambridge Univ Press.
- Schult, M (2015) "Vor allem dürfen wir Dostojewsky nicht litteraturmässig auffassen", *Достоевский и христианство*, СПб, 163-193.
- Steraňjan, K/ Стеранян, К (2010), *Явление и диалог в романах Ф М Достоевского*. СПб: Крига.
- Vetlovskaja, V/Ветловская, В (1988): *Роман Ф М Достоевского "Бедные Люди"*, Лд.
- Wingren, G (2013): *Skapelsen och lagen, evangeliet och kyrkan*, Polen: Artos
- Zola, É (1873/1969): *Le Ventre de Paris*, édition établie et présentée par Marc Baroli, lettres modernes. Minard.